

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԶԱՀԱԿԻՐ

Ուժեղ անհատներ են անոնք: Ուղղութիւն տուած են դարերու եւ անոնց վրայ դրած՝ իրենց սեփական դրոշմը: Գաղափարներով խորացած են ու հասունցած՝ գաղափարականներով: Իրենց տեսիլներուն ենթարկելու են ժամանակը, շրջապատը, կենսակիցները: Համամարդկային տեսիլներ - մարդկութեան: Ազգային տեսիլներ - ազգին:

Հայ ազգային մշակոյթը Ե դարուն նշուած իմաստով կապուած էր սերտօրէն Մաշտոցի եւ անոր անխորտակելի կնիքը պիտի կրէ միշտ: Հայ ազգային մշակոյթը Ժ-ԺԲ դարերուն իր բնորոշ դիմագիծը կը ստանայ ճարտարապետ Տրդատներէ, հովուապետ Շնորհալիներէ: Իսկ ԺԸ-ԺԹ դարերու հայ մշակոյթը կը գտնուի շունչին եւ ոգիին ներքեւ Մխիթար Սեբաստացիին եւ Մխիթարեաններուն: Գիտակցին կամ ոչ շատերը - ատոր, ընդունին կամ ոչ - սակայն այդ է ճշմարտութիւնը:

Մաշտոցի գիծն ու գործը կը շարունակեն Մխիթարեանները՝ եռանդուն: Գիծ ու գործ - ընդհատուած էին մթութեան եւ գռեհկութեան դարերով: Մաշտոց պիտի գործէր նման Մխիթարի՝ եթէ ապրէր ԺԸ դարուն: Ու Մխիթար՝ հայ գրերու գիւտին պիտի նուիրուէր, եթէ Ե դարը ըլլար իր ժամանակաշրջանը: Երկուքին ալ մտահոգութիւնը նոյնն էր - ազգը, ազգային գոյութիւնը, ազգային ապագային, ազգային հոգեկան ու իմացական վերելքը:

Մաշտոցին անդոհանք պատճառողն է՝ ազգին վիճակը այդ օրերուն: Լոյսը պակաս էր: Մաշտոց եկաւ խելամուտ ոչ լոկ պակասին - այլեւ դարմանին: Մխեցաւ գործի ամբողջ թափովը իր ոգիին եւ հանճարին: Լոյս կ'աղաղակէր լուսադէմ իր ազգը, ու Մաշտոց յունական միտքին ջահը փոխանցեց ազգին՝ հայ գրով

ու գրականութեամբ: Միայն 50 տարի փայլեցաւ ու ճառագայթեց այդ ջահը իր ոսկի շողերը: Ապա մթազնեցաւ: Օտար ու վայրագ հրոսակներ մարել փորձեցին զայն: Յանթեղի ծածկուեցաւ ժամանակ մը, ապագայի յարութեամբ, բորբոքումի ակնդէտ: Ժողովուրդը թէեւ մնաց խաւարի մէջ, բայց միշտ լուսաբաղձ գալիքին: Դարեր տեւեց խաւարը՝ փոխնիփոխ թանձրացումով եւ անյայտացումով: Թանձր խաւարի գերազոյն աստիճանին՝ Մաշտոցէ մնացած կայծը զօրացաւ լուսաբողբոջ Սեբաստացիով: Սեբաստացին հայ խաւարին մէջ կանգնեցուց եւրոպական ջահը: Յունական միտքը տեղի տուած էր՝ եւրոպական հանճարին: Սեբաստացին առաջ բերաւ անով՝ այն ազգօգուտ յեղափոխութիւնը, զոր Մաշտոց կատարած էր Ե դարուն յունական մտքով ու ճաշակով: Սեբաստացիին ծրագիրը չէր կարող իրականանալ մէկ հոգիի ոյժով ու ժամանակով: Այդ մէկը թէեւ ըլլար գեր-հսկայ: Հսկաներու ոյժերն ալ սահմանափակ են: Ու ասոնց՝ ամէնէն անողոք սահմանը է ժամանակը: Հաւաքական ոյժը միայն կարող է խորտակել ժամանակի թումբը: Եւ գիտակից էր արդար Սեբաստացին: Անոր համար յանձնեց իր ոգին ու սկզբունքը, իր ծրագիրներն ու երազները՝ իբր հրեշտակ իր հիմնած ընկերութեան: Ընկերութեան փառքը՝ հիմնադրին անունն է - ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ: Եւ այդ պանծալի անունը պահել վճռած է ամէն տեսակի զոհողութիւնով, անգամ կեանքի արժէքով - ՄԱՍԻՍԱՅԱՆԹ...: Վենետիկ ու Վիեննա՝ երկու ջղուտ բազուկները Մխիթար Սեբաստացիին: Ան է՝ ու կը մնայ արմատն ու բունը այս երկճիւղ ընկերութեան:

8 Սեպտեմբեր 1700 - Պոլսոյ մէջը հիմը կը դրուէր Ընկերութեան: Մխիթարի մահէն վերջ կը պատահէր երկճիւղումը - 19 Մայիս 1773: Բաժանումը կը նշանակէ սովորաբար տկարացում: Մխիթարեաններու դէպքին մէջ, սակայն, ճշմարտուած կը գտնեմ խօսքը մեր նորավէպի Իշխանին՝ Գրիգոր Զոհրապի՝ թէ բաժանումներու աղէկութիւնը հոն է, որ ոեւէ ոյժ անջատմամբ չի ջլատեր, այլ կը կրկնապատկուի:

Մխիթարեան բաժանումը արդարեւ կրկնապատիկ ոյժ տրամադրեց ազգին: Ազգը, կը դիտէ Զոպանեան, ոչ մէկ կերպով չէր տուժեր Մխիթարայ Տան երկճիւղումով, ընդհակառակը, անով հնարաւոր կը դառնար հայացումը Եւրոպայի երկու գլխաւոր մշակոյթներու՝ իտալական եւ գերմանական: Շնորհիւ այս

բաժանման՝ հայր բեղմնաւորուեցաւ իտալական գեղեցկութեամբ եւ գերմանական քննադատութեամբ: Եթէ նկատի առնենք Մխիթարեաններու գործունէութիւնը, դիւրաւ պիտի նշմարենք դադարաւորական մրցակցութիւն, կատարեալին ձգտում՝ երկու Տուներուն, որուն արգասիքն է - բազմապիսութիւն: Վենետիկի պարծանքն է հրատարակութիւնը մեր նախնիքներու գրուածներուն: Վիեննայի պարծանքն է անոնց քննարկումը: Վենետիկ հայացուցած է յոյն, լատին, եւրոպական դասական բանաստեղծութիւններ, գլուխգործոցներ: Վիեննա հայացուցած է յոյն, լատին, դասական պատմութիւնը, պատմագրութիւնները: Վենետիկ տուած է հայոց աւանդական պատմութիւնը: Վիեննա տուած է հայոց քննական պատմութիւնը: Վենետիկ մաքրած է գրաբարը լատին եւ յոյն տգեղութիւններէ, եւ լեզուին տուած է արծաթաշին գեղեցկութիւն: Վիեննա մաքրած է գրաբարը օտար աղճատումներէ ու օժտած է զայն դասական եւ ոսկեղէն նկարագրով: Վենետիկի ծնունդ են Չամչեան Աւգերեան, Հիւրմիւլզ, Բագրատունի, Ալիշան, Ղազիկեան, Հացունի: Վիեննայի ծնունդ են Գաթրճեան, Գարազաշեան, Այտընեան, Տաշեան, Մատիկեան, Ակինեան, Կոզեան: Սուրբ Ղազարու մէջ, կը դիտէ Չոպանեան, ամէն մարդ բանաստեղծ է, իսկ Վիեննայի մէջ՝ ամէն մարդ կը ջանայ դառնալ քննադատ-բանասէր:

Մխիթարեան զոյգ Տուները ունին իրենց դպրոցական ուղղութիւնները, իրենց գրական ու բանասիրական որոշ համոզումները, որոնք իրարմէ կը տարբերին, բուռն պայքարներու առիթ տուած են ժամանակին, բայց եւ հրահրած՝ երկկողմանի արգասաբեր գործունէութիւն: Ի՞նչ տարբերութիւններ կրնան ունենալ երկու դպրոցները, որոնք ամէնէն կենսական հարցերու շուրջ սերտ միութիւն կը դաւանին: Տարբերութիւնները սա կարգի շուրջ կը դառնան: - Ո՞րն է հայերէն դասական լեզուն: Այս հարցումին այլ կերպ կը պատասխանէր Վենետիկ՝ իր հսկայ Բագրատունիով, եւ այլ կերպ Վիեննա՝ իր հսկայ Գաթրճեանով: Վենետիկ դասական կը հռչակէր Ե եւ Ժ դարերու գրաբար գրական լեզուն: Վիեննա իբր դասական կ'ընդունէր Ե դարու 410-460 տարիներու գրուածները միայն: Վենետիկ կը գործածէ ամէն բառ եւ ոճ, որոնք կը գտնուին իրենց ընդունած դարերու մատենագրութեան մէջ: Վիեննա, երբ կը գրէ դասական հայերէն, կը գործածէ միայն յիսուն տարուան շրջանի ոճն ու բառերը:

Որովհետեւ Վիեննայի համար Զ դարէն վերջ հայերէնը կը մտնէ ճախճախոտի մէջ: Վիթխարի երկերով, ըլլայ այդ թարգմանութիւն ե՛լ ինքնագրութիւն, պատմութիւն ե՛լ աշխարհագրութիւն, աստուածաբանութիւն, ե՛լ բանաստեղծութիւն, ներկայացուած են ե՛լ Վենետիկի գրաբարը, ե՛լ Վիեննայի դասականը: Վենետիկ գերազանց է բառերու ճոխութեամբ: Վիեննա - զտութեամբ: Վենետիկ իրարու կը խառնէ ոսկի, արծաթ, երկաթ: Եւ այս աշխատութեան մէջ Վենետիկ ստեղծագործ է: Վիեննա միայն ոսկիով կ'աշխատի: Աւելի նմանող է Ե դարու: Գրաբարի վէճը չէ սակայն - միակ: Կայ նաեւ վէճը աշխարհաբարի: Մխիթարեանները հսկայ դեր խաղացած են այս մարզին մէջ եւս: Վիեննական դպրոցէն՝ Այտընեան եղաւ ռահվիրան աշխարհաբարի: Ամէնուս ծանօթ է անխտիր որ աշխարհաբար գրականութիւնը իր երկու ճիւղերով - արեւելեան եւ արեւմտեան՝ կը սկսի 1850-էն:

Մեզի համար այսօր շատ պարզ է ու յայտ յանդիման աշխարհաբարի իրաւունքը հակադրութեամբ գրաբարի ըլլալու հայ ժողովուրդին ոչ լոկ առտնին, այլեւ գրական եւ պաշտօնական լեզուն: Բայց այդ իրաւունքը այնքան ալ պարզ չէր ու ակներեւ հարիւր եւ քիչ մը աւելի տարիներ առաջ: Սուր եւ բուռն ընդհարումներ տեղի ունեցած են սա հարցի շուրջ - թէ ո՞րը ըլլալու է արդի գրական լեզուն: Պայքարը միայն Մխիթարեան չէր: Էր նաեւ համագլխին: Երկու բանականերու բաժնուած էին գրագէտները: Գրաբարեան եւ աշխարհաբարեան: Զնչիչ մեծամասնութեամբ գրաբարեան էին Վենետիկ եւ խումբ մը աշխարհիկ գրողներ: Մոլեռանդ պաշտպաններ գրաբարի եւ թշնամի՝ ռամիկ, գոհհիկ, վտիտ աշխարհաբարին: Եւ ահա Վիեննայէն եկաւ հեղինակաւոր պատգամը աշխարհաբարի նպաստ: Այտընեան - իր հոյակապ գործով - «Քննական քերականութիւն արդի հայերէնի» կը պարզէր աշխարհաբարի դրօշը ու կը հռչակէր զայն գրական լեզու արդի հայութեան: Առաջին ընդարձակ, բայց եւ հիմնական գիտական քերականութիւնն էր, զոր կը ստանար հայ ժողովուրդը 1866ին, որմէ առաջ - կը հաստատէր Նիկոլ Աղբալեան՝ այդ լիիրաւ մտաւորականը - նմանը չէր գրուած, ու վերջն ալ գրուիլ չէր կրնար: Այտընեանի քերականութիւնը հետեւաբար դարձաւ ակը զուլալ միւս բոլոր գալիք քերականութիւններուն:

Մխիթարեանները չէին կրնար անտեսել մամուլը: Անշուշտ, իրենց կոչումն ու դիրքը թոյլ չէին տար քաղաքական օրաթեր-

թեր հրատարակել: Բայց գիտէին տպուած գրին ու գրչին աշխարհակալ ոյժը: Ունէին սեփական տպարաններ օտար հողի վրայ: Ինչո՞ւ չգործածէին զանոնք հայ ժողովուրդի դաստիարակութեան, բարձրացումին, լուսաւորութեան: Այսօր վենետիկ իրաւացի հպարտութեամբ մատնանիչ կ'ընէ իր «Բազմավէպ»ը: Վիեննա՝ իր «Հանդէս ամսօրեան»: Երկուքն ալ իրենց տարիքով - պատկառելի: Առաջինը ունի դար ու կէս աւելի տարիք գրեթէ: Երկրորդը - դարը անցեր է արդէն: «Բազմավէպ»ը իր էջերը կը բանայ ամէն յօդուածի, որ արժէք է ու կը հայի հայուն: «Հանդէս ամսօրեան» աւելի սահմանափակ է, չըսելու համար խստապահանջ, քանի կը ծառայէ քննադատ - բանասէր հայագիտութեան: Այնտեղ միայն կը հիւրընկալուին պատմական, բանասիրական, լեզուաբանական խուզարկութիւններ: Այնտեղ է հոյլը ամէնէն նշանաւոր եւրոպացի հայագէտները - Հիւբշման, Կարիեր Մէյէ, Մարքիարտ, Սորթիկովսկի, հայ գիտնականներ: Խալաթեանց, Ադոնց, Աճառեան, Կիւլէսէրեան: «Բազմավէպ»ի եւ «Հանդէս ամսօրեայ»ի գործը Չոպանեանի հետ այսպէս կարելի է բնորոշել: Ասոնց ջանքը եղած է հայութիւնը իր անցեալի ոգիով վերականգնել եւ հայ միտքը արեւմտեան քաղաքակրթութեան հետ անմիջականօրէն եւ մշտապէս հաղորդակից ընել: Հարկ է ընդունիլ, որ Մխիթարեան վանականներու տպագրական գործունէութիւնը ամենափառաւոր տեղը կը գրաւէ վերջին դարերու հայ մշակոյթին մէջ:

Դրուատիք չեն խնայած եւրոպացի հայագէտներ: Մխիթարեաններու կը վերագրէ Գելցեր ժը դարու հայ գրական շարժումը, զարթոնքը: Առանց Մխիթարեաններուն, կը հաւաստէ Ֆեթթեր, եւրոպական հայագիտութիւնը եւ հայ մտքի եւրոպականացումը 200 տարի յապաղած պիտի ըլլար: Մանրակշիռ է Հիւբշմանի դատաստանը՝ - միայն Մխիթարեաններով հնարաւոր դարձաւ հայագիտութիւնը եւ հայ բանասիրութիւնը եւրոպայի մէջ: Մխիթարեաններու գործը եղած է առիթ նաեւ քննադատութիւններու, ըլլայ այդ թշնամական կամ բարեկամական, առարկայական կամ ենթակայական: Առանց իսկ քննադատուելու Մխիթարեանները իրենք գիտակից են իրենց թերութիւններուն: Արդէն ոչ մէկ մարդկային գործ կատարեալ է: Հետեւաբար Մխիթարեանները չէին կարող բացառութիւն կազմել եւ իրենց երեք-հարիւր տարիներուն ընթացքին մնալ անթերի:

Հայ գրագէտներ կը սիրեն շեշտել, որ Մխիթարեան գրականութիւնը - գիրք կը հոտի: Գրքին հոտը հակադիրն է - թարմին, առողջին, ժողովուրդի մատչելիին: Ակնարկ մը Մխիթարեաններու զոյգ գրադարաններուն՝ բաւ է համոզուելու համար, որ անոնք արտադրած են երկեր ժողովուրդի լայն խաւերուն մատչելի: Վահէ Օշական գրական զրոյցի մը պահուն կ'ըսէր մեզի, - Դուք, վիեննացիներդ, էք հիմ դնողը հայ վիպասանութեան մեր գրականութեան մէջ, եւ չունիք լուր: Լուր ունինք: Մենք չենք սիրեր ի ժամու եւ ի տարաժամու փող հնչեցնել: Բայց այս չի նշանակեր, թէ չենք գիտեր ի հարկին մեր լիւրաւ արժէքները շեփորել: Կ'ընդունինք, թէ քննադատութիւն, բանասիրութիւն, լեզուագիտութիւն, պատմագրութիւն վեր կը մնան ժողովուրդի սովորական մակարդակէն: Բայց ո՞ր ազգին մէջ բանասիրութիւնը եւ քննադատութիւնը ունին լայն խաւեր: Ամէն ազգի մէջ բանասիրութիւնը կ'ողողուի ընտրանիի մը, որուն պարտքն է բարձրացնել ժողովուրդին մակարդակը, նրբացնել ճաշակը: Մխիթարեան բանասիրութեամբ ու քննադատութեամբ պատրաստուած ուսուցիչներ բոլորովին այլ կերպ պատմութիւն ու մատենագիտութիւն պիտի ուսուցանէին հայ վարժարաններու մէջ: Պիտի դաստիարակէին սերունդ մը ճշմարիտով թրծուած եւ ոչ թէ առասպելներով մեծամոլ:

Դպրոցական գործունէութիւնը Մխիթարեաններու կեանքին մէջ մէկն է հական մասերէն: Գոյութիւն հազիւ կ'առնէ այս Ընկերութիւնը տպարանի եւ մատենադարանի հետ միասին դպրոցներ կը բացուին այնպիսի վայրեր, ուր հայութիւնը զուրկ էր հայեցի կրթութեան միջոցներէն: Դպրոցական հսկայական ցանցով մը կը պաշարեն ամբողջ հայութիւնը: Զեզի ծանօթ է թերեւս միայն Մուրատ Ռափայէլեանը: Բայց անկէ առաջ են Մխիթարեան վարժարանները Պարսկաստանի, Խրիմի, Հունգարիոյ, Թրիեստի: Անկէ վերջ են եւ անոր ընթացակից Մխիթարեան վարժարանները Պոլսոյ, Ջմիւռնիոյ, Պարտիզակի, Մշոյ, Տրապիզոնի, Կարնոյ: Մխիթարեանները իրենց դպրոցներով հայ ժողովուրդին հետ ապրած են, հալածուած եւ տեղահանուած: Երբ հայու տունը քանդուի մէկ երկրի մէջ ու հայը միշտ կենսունակ եւ անվատ ուրիշ երկիրներու մէջ ապաւէն գտնէ ու բարգաւաճիլ սկսի, Մխիթարեանները կը հետեւին անոր շարժումներուն իրենց ծրագիրներով: Այսպէս է, Մխիթարեան հին

դպրոցները գրեթէ բոլորովին քանդուեցան եւ նոր գաղութներու մէջ նորեր հիմնեցին: Այսօր տասնեակ Մխիթարեան վարժարաններ գոյութիւն ունին զանազան աշխարհամասերուն մէջ, որոնց ուրիշներ պիտի յաջորդեն, երբ պայմանները ներեն՝ Սեւանի կաթողիկոսարարդձ ափերուն:

Բոլոր մը Մխիթարեաններ տասնեակ հազարաւոր հայորդիներ դաստիարակած նուիրած են ազգին: Անոնց սաները հայ նոր գրականութեան զարթօնքի իրապաշտ եւ արուեստագէտ սերունդի պարագլուխներն են յանձին Պէշիկթաշեանի, Մերենցի, Թերզեանի, Վարուժանի: Հապա բանակը բժիշկներու, իրաւագէտներու, ճարտարապետներու, որոնք հպարտանքով իրենք զիրենք կը դաւանին Մխիթարեան սան: Բայց Մխիթարեան սաներու եւ Մխիթարեան դաստիարակութեան արժէքը այդ չէ. բանաստեղծէն ու իրաւաբանէն վեր ու առաջ բան մը կայ, եւ այդ է՝ Հայ Մարդը: Մխիթարեանը ինքնին քննադատ կամ բանաստեղծ ըլլալէ առաջ է հայ եւ ի սէր հայուն կը դառնայ քննադատ կամ բանաստեղծ: Մխիթարեանը անտարակոյս կը դնէ իր սաներուն մէջ հայու ոգին՝ հրեղէն: Մխիթարեանը վարժարանի շրջանաւարտ սանը պէտք է ըլլայ կիրթ, գիտակից հայ, հայ մը, որ իր բարոյականի եւ նկարագրի գիծերով պատիւ բերէ իր ազգին:

Մխիթարեանը չէք ճանչնար ու չէք գնահատեր արժանապէս, եթէ մոռնաք անոր հայեցի շեշտը, ոգին, թռիչքը: Դատեցէք զինք ինչպէս որ կ'ուզէք, գտէք անոր գործին մէջ ամէն հնարաւոր թերութիւն: Կոչեցէք զինք միակողմանի: Բայց մէկ բան մի՛ ենթարկէք կասկածի - անոր հայութիւնը, հայութեան նուրբ զգացումը, անձնագոհ հայրենասիրութիւնը: Եթէ Մխիթարեանը փառք փնտռէր, դիզէր դրամ, շատոնց կը խոտորէր իր ուղիղ գիծէն - հայութեան գիծէն: Ան նախընտրեց ըլլալ նուազ փառաւոր, հարուստ - բնաւ, եւ մնալ հայ՝ միսով, ջիղով, արիւնով: Որովհետեւ իսկական փառքը, հարստութիւնը - ճշմարտութեան եւ հաւատարմութեան մէջ է: Անշեղ ճշմարտութեամբ, աներեր հաւատարմութեամբ կը դաւանի ինքզինք Հայ - Մխիթարեանը, եւ անով ինքզինք կը զգայ եւ՛ փառահեղ եւ հարուստ:

Այդ է միակ իր գոհացումը հոգեկան:

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ԵՊՍ. ԱՇՔԱՐԵԱՆ